

MÉDIA ČESKOSLOVENSKÉHO EXILU V ČASE „OBNOVENÍ POŘÁDKU“¹

K NĚKTERÝM ASPEKTŮM
VÝVOJE EXILOVÝCH PERIODIK PO SRPNU 1968

PETR ORSÁG

ABSTRAKT

Text se zaměřuje na proměny exilové mediální scény a vznik nových exilových periodik jako jednoho z konkrétních projevů masivní exilové vlny, která následovala po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Většina z nově zakládaných titulů se v počáteční fázi profilovala především jako nosiče praktických informací pro uprchlíky přicházející z okupované vlasti. Později se z některých stalo významné komunikační fórum československých exulantů, v jehož rámci pokračovala cenná diskuse zahájená v době pražského jara v oficiálních médiích v ČSSR.

KLÍČOVÁ SLOVA

Československá exilová periodika – rok 1968 – normalizace – exil – emigrace – média – Státní bezpečnost.

¹ Text navazuje na příspěvek „Československá exilová periodika po srpnu 1968 jako výraz dramatické proměny politické situace v ČSSR“ přednesený na mezinárodní konferenci Média, společnost, mediální fikcia, již pořádala Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnavě a Kabinet divadla a filmu SAV Bratislava ve dnech 31. 3. – 1. 4. 2008 ve Smolenicích na Slovensku. Všímá si exilových médií v západní Evropě, kam v první fázi směřovala většina posrpnových exulantů. Termín „obnovení pořádku“ vychází ze stejnojmenné práce Milana Šimečky, který takto označuje posrpnovou normalizaci v Československu – srov. Šimečka 1979.

POSRPNOVÝ EXIL

Jedním z podstatných důsledků vstupu okupačních vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 do Československa a následných normalizačních čistek byla i nebyvale silná exilová vlna, srovnatelná svým rozsahem v novodobé historii země jen s tou, která následovala po převzetí moci komunisty v únoru roku 1948. Jen v první fázi po srpnové okupaci odešlo ze země do zahraničí kolem sta tisíc lidí.²

Strukturou se posrpnový exil³ od toho poúnorového poměrně lišil. Po únoru odcházely většinou nekomunistické elity pronásledované režimem, z nichž pro mnohé to byl v krátké době už druhý exil (ten první si prodělaly během nacistické okupace českých zemí). Posrpnovou exilovou vlnu lze rámcově rozdělit do několika základních skupin:

- lidé přímo perzekuovaní komunistickým režimem
- odborníci, kteří v normalizujícím se Československu ztratili možnost plné realizace
- reformní komunisté, bývalí funkcionáři KSČ a aktivní účastníci pražského jara – politici, publicisté, spisovatelé, univerzitní akademici.⁴

Posledně jmenovaná část exulantů byla sice početně nejmenší, politickým vlivem však nejvýznamnější. Tito lidé odcházeli do exilu jako populární, na Západě často již velmi dobře známé osobnosti, jejich pozice byla ve srovnání s poúnorovým exilem mnohem snazší. Mezinárodní situace byla také zcela jiná než na konci 40. let, výhodou byly i sympatie západní veřejnosti k pražskému jaru. Západní média věnovala těmto nově přichozím exulantům mimořádnou pozornost, díky čemuž „medializace“ pražského jara pokračovala bez ohledu na to, že v Československu dočasnou svobodu projevu už postupně, ale velmi systematicky likvidovala nastupující normalizace. Právě zásluhou exkomunistických elit, které odešly do zahraničí, se zájem světa o dění v ČSSR udržel ještě řadu měsíců v centru pozornosti. Mediální atraktivita reformních komunistů byla dána i tím, že jako někdejší

² Pavel Tigrid cituje výpočet Neue Zürcher Zeitung z 9. 11. 1972, kde je uveden počet 127 tisíc osob (srov. Tigrid 1990: 92). Jan Hanzlík vycházející z rozboru tajných komunistických materiálů udává jako orientační číslo o „rozmístění čs. nedovolené emigrace“ k roku 1977 počet 99 400 osob (srov. Hanzlík 2002: 306). Podle Jana Křena jen v letech 1968–1970 opustilo ČSSR asi 90–100 tisíc lidí (srov. Křen 2005: 869). Po únoru 1948 odešlo z Československa přibližně 60–70 tisíc lidí (srov. Jirásek – Trapl 1996: 71, Tigrid 1990: 53).

³ V terminologickém chápání pojmů exil a emigrace nepanuje mezi badateli jednota. Tento text pracuje s pojmem exil, který chápe jako politickou emigraci, k níž vedlo pronásledování, diskriminace či jiné ohrožení domácím režimem, nebo také nesouhlas s charakterem tohoto režimu. Plánem exulantů je aktivní působení na změnu domácího režimu ze zahraničí. (Platí rovněž, že konečným cílem exilu je návrat do vlasti po odstranění příčin odchodu do ciziny). Takto svou roli chápala většina publicistů a mediálních pracovníků, kteří působili v československých exilových médiích. Pojem emigrace nutno chápat jako širší, nadřazený pojmu exil. Označuje také odchod do ciziny, ovšem motivace je různá, nikoli pouze politická, ale např. hospodářská – viz též diskuse a polemiky mezi politickými a tzv. hospodářskými uprchlíky, které tvořily trvalou součást veřejné debaty československé emigrace až do roku 1989.

⁴ Srov. Tigrid 1990: 92.

aktivní spolutvůrci režimu vypovídali o sobě, ne o „nich“. Jejich svědectví bylo velmi podstatné pro poznávání podstaty komunistického totalitního systému.

Příchodem exkomunistů do exilu navíc došlo k paradoxní a v dřívějších dobách nebyvalé situaci. V exilu se totiž sešli někdejší vězni komunismu se svými vězniteli, bývalými komunistickými funkcionáři 50. a 60 let. Vzájemná komunikace těchto dvou skupin byla velmi obtížná a napětí mezi nimi bylo jedním z trvalých neuralgických bodů československého exilu v posledním dvacetiletí totality v Československu.

Posrpnová, politicky aktivní část exilu nevytvořila reprezentativní politický orgán schopný jednotných účinných akcí proti komunistické ČSSR, ač k tomu měla mnohem příhodnější podmínky a předpoklady než exulanti poúnorovi.⁵ O to více se však profilovala na poli publicistickém a v nejšířším smyslu „mediálním“.

POSRPNOVÁ EXILOVÁ MÉDIA

Velké množství posrpnových uprchlíků s sebou přineslo nové a výrazné impulsy skomírajícímu exilovému (a krajaňskému) hnutí. Jiným důsledkem byla i podstatná proměna exilového mediálního prostředí. Řada periodik vznikajících po srpnu 1968 v zahraničí zásadním způsobem ovlivňovala veřejnou debatu v československé exilové komunitě. Kromě toho exilová média – vedle domácího samizdatu – přispívala k zachování kontinuity nezávislé československé publicistiky a kultury.

Jedním z podstatných rysů posrpnového exilu bylo i to, že udržoval intenzivní kontakty s domovem. Důkazem budiž fakt, že řada exilových časopisů byla postupem doby dostupná v ČSSR, kam se různými způsoby ilegálně dopravovala. Zhruba od poloviny 70. let začali v exilových periodikách také výrazněji publikovat i domácí „zakázaní“ autoři, čímž se vazba domov – exil ještě posilovala.

Podmínky pro vydávání exilových tiskovin byly přitom v mnoha ohledech diametrálně odlišné od těch, které panovaly v ČSSR. Díky absenci cenzury a svobodě projevu mohla v exilových médiích pokračovat cenná demokratická diskuse a svobodná výměna názorů zahájená v době pražského jara v médiích v Československu, což byla nesporná a nepochybnitelná výhoda ve srovnání se situací, v níž se nacházela média v normalizující se zemi.⁶

I svobodné vydávání exilových periodik bylo však, zvláště v některých z cílových zemí, kam směřovali českoslovenští uprchlíci, v některých ohledech problematické. Na neutrálním Švýcarsku, které bylo po srpnu k Čechoslovákům velmi vstřícné a kam jich jen do konce roku 1968 odešlo bezmála osm tisíc⁷ (mezi nimi i někteří prominentní reformní

⁵ Například Pavel Tigrid to posrpnovému exilu vyčítal jako promarněnou šanci. Srov. Tigrid 1990: 97–100. O počátcích Rady svobodného Československa jako vrcholného orgánu československého exilu po únoru 1948 srov. např. Trapl 1996.

⁶ Více o médiích pražského jara, srov. např. Hoppe 2004, Končelík 2002.

⁷ Časopis *Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku*, exilový titul vydávaný v Curychu posrpnovými exulanty, v citaci rozsáhlé statistické zprávy federální cizinecké policie o stavu cizinců ve Švýcarsku ke konci

komunisté, jako např. ekonom Ota Šik, který se usadil v St. Galen), lze některé problémy exilového mediálního provozu dobře ilustrovat.

Švýcarská legislativa zakazovala utečencům politickou činnost. Vydávání exilových periodik politickými uprchlíky z komunistického Československa bylo proto balancováním na hraně zákona. Redakce to řešily různými způsoby, např. tím, že tzv. odpovědným redaktorem se stal člověk, který měl švýcarské občanství, a tudíž na něj úřady pohlížely jinak než na toho, kdo měl jen uprchlický status.⁸ O rizicích vydávání politického periodika se redaktoři některých titulů zmiňovali otevřeně i přímo na stránkách tisku.⁹ Na své problematické postavení v souvislosti se svým působením v exilových médiích vzpomínal i literát a publicista Jaroslav Strnad, který měl ve Švýcarsku statut politického uprchlíka a přitom pracoval „tajně“ jako kulturní redaktor Rádia Svobodná Evropa v Mnichově, kam pravidelně dojížděl.¹⁰ Nutno však dodat, že úřady se většinou spokojily s formálními výzvami k ukončení nedovolené činnosti.

roku 1968 uvádí číslo 7 733 jako přírůstek Čechů a Slováků ve všech kantonech za rok 1968. Stav ke konci roku 1967 bylo 264 Čechů a Slováků. Srov. Zpravodaj č. 6/1969, s. 14. Materiál nazvaný „Bestand der ständigen tschechoslowakischen Wohnbevölkerung in der Schweiz nach Wohnkantonen seit 1968“, který poskytl bernský Bundesamt für Ausländerfragen, uvádí v roce 1968 celkem 8 394 nově příchozích Čechoslováků, přičemž údaj nerozlišuje mezi uprchlíky a azylanty. Srov. Skoupý 2005: 391–399. Během následujících let počet československých uprchlíků ve Švýcarsku přesáhl 13 tisíc. Srov. Zpravodaj č. 9/1978, s. 17. Švýcarsko se tak stalo jednou z vůbec nejčastějších cílových zemí posrpnových exulantů. Více o počtech v dalších zemích – srov. např. Hanzlík 2002: 269–306.

⁸ Jaroslav Jokl, švýcarský rodák a jeden ze spoluvůdců exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (dále jen Zpravodaj), který vznikl už v září 1968, k tomu v interview s autorem tohoto textu v Adliswil u Curychu 2. 4. 2003 uvedl: „*To, že jsem se stal odpovědným redaktorem, bylo čistě pragmatické rozhodnutí, které nesouviselo s mými kvalitami coby redaktora. Já jediný z nich totiž měl tehdy švýcarské občanství, takže jsem jakoby převzal odpovědnost, protože jsem si mohl dovolit víc než ten, kdo měl jen uprchlický status. Chtěli jsme taky zabránit pomluvám z ČSSR, že Zpravodaj šíří protisocialistickou propagandu. Díky mně bylo jasné sděleno, že za časopis odpovídá švýcarský občan.*“ Jokl do časopisu fakticky vůbec nepsal, staral se o administrativní věci související s provozem. Podobně na dané téma – viz též dopis exulanta Hanuše Gaertnera z 6. 2. 1969 dr. Bosleyové: „*Další závažnou otázkou je otázka odpovědného redaktora. Měl by to být švýcarský občan, poněvadž azylantům je výslovně zakázána politická činnost, a jelikož časopis se asi bez nějakých i poněkud politicky zaměřených článků neobejde, bylo by příliš riskantní, kdyby odpovědný redaktor nebyl Švýcar. V případě, že by jím byl Švýcar ... nemohou pak švýc. úřady nic namítat, poněvadž odpovědnost má tento redaktor...*“ In: Pozůstalost Zdeňka Záplaty, uložena u Veroniky Záplatové v Mnichově, SRN (dále jen PZZ).

⁹ Například redakce už zmíněného Zpravodaje Čechů a Slováků ve Švýcarsku uvedla: „*...nechceme sobě ani svým čtenářům zakrývat, že existence exilového a krajského časopisu v cizí zemi s sebou nese i různá rizika. Jedním z nich je v neutrálním Švýcarsku politický obsah a zaměření aktuálních komentářů a úvaab, která neutrální rozhodně nejsou. Bez tohoto rizika se ovšem nelze obejít, lze je však omezit tím, že časopis bude a zůstane svobodnou tribunou všech názorů a jakýmsi ohniskem jejich vzájemného třibení, pokud jsou výrazem úsilí o pravdu a demokratické dorozumění.*“ Srov. Zpravodaj č. 24/1970, s.16.

¹⁰ Srov. Strnad 1999: 123–124: „*... se švýcarskou cizineckou policií jsem brál takovou hru: řekl jsem tam, že musím pobyť v Mnichově, protože se starám o odškodné za koncentrák. Možná, že tomu z počátku i věřili, ale když se můj pobyt v cizině prodlužoval, naléhali Švýcaři, abych se vrátil do spršezenectví, které mi poskytl azyl. Uprchlický pas mi prodlužovali vždycky jen na rok a já musel před tím, než vypršela lhůta, nastartovat do Bernu pro nový rok v SRN. Všechno bylo jasné: Švýcaři věděli, co dělám v Mnichově, že tam vyovřím činnost, která neladí s jejich neutralitou, a já jsem věděl, že tu mou fintu prohledli, snad od samého jejího začátku. Přesto jsme tuble hru na schovávanou hráli dál, oni byli proti československým úřadům kryti*

Krom relativně svobodného vyjadřování názorů v exilových médiích však exiloví publicisté a novináři museli zapomenout na mnoho věcí, na něž byli zvyklí z domácího mediálního provozu. Často až statisícové náklady a široká publicita, kterou nabízela domácí periodika (zejména v době pražského jara), a současně zázemí velkých vydavatelských domů byly v exilu naprosto nedosažitelné.¹¹

Zvláště počátky vydávání jednotlivých periodik, kdy nebyla vytvořena dostatečná síť předplatitelů a nefungovala ani možnost přijímat drobné inzeráty, které by mohly krýt nezbytné režijní náklady, bývaly velmi obtížné.¹² Ztížené podmínky a nulové či zcela minimální zázemí, v nichž periodika vznikala, nechápali nezávidka ani exiloví čtenáři. Někteří zcela samozřejmě předpokládali, že za časopisem, který odebírají, stojí zavedené vydavatelství se vším, co k tomu patří. Do redakce tak chodily dopisy s oslovením „Vážený pane řediteli“ či „Předějte právnímu oddělení“.¹³ Abonenti exilového tisku netušili, že redakci tvoří pouze několik jednotlivců-dobrovolníků (to v tom lepším případě – častokrát vlastní výroba jednotlivých čísel stála na jediném člověku), kteří pracovali většinou zdarma či za minimální odměnu a ve svém volném čase – redaktori takových periodik měli občanská zaměstnání a časopisům se mohli věnovat většinou jen po nocích.¹⁴ Přesto vydrželi v improvizovaných podmínkách vydávat exilové tituly často mnoho let. Když například Zpravodaj hrozil kvůli několika stům neplatičů mezi exilovými abonenty hospodářský kolaps¹⁵, vyřešil vydavatel situaci následovně: Protože si již nemohl kvůli finančnímu propadu dovolit ani profesionální sazeče, ani tiskárnu, koupil offsetový tiskařský stroj, který umístil ve svém soukromém bytě – v činžovním

mým tvorením, že je máj pobyt v Mnichově nezbytný do té doby, než mi Němci přirknou odškodné. Přitom jistě věděli, že se o žádné neucházím. Nebylo moc příjemné vědět, že oni vědí, že já vím, že oni vědí...“

- ¹¹ Náklad exilových periodik se pohyboval od několika set do maximálně několika tisíc kusů u měsíčníků. Např. mnichovský Text vycházel v maximálním nákladu kolem 3 000 kusů, curyšský Zpravodaj v nákladu asi 2 500 výtisků.
- ¹² Dušan Havlíček, někdejší člen redakčního kruhu exilový Listů vydávaných Jiřím Pelikánem v Římě, na práci v exilovém časopise vzpomínal po letech takto: „... vydávání knížek a časopisů v českém a slovenském jazyce v exilu, na kolenně, v cizím kulturním prostředí, bez možnosti přímého styku s autorským a čtenářským zázemím, pod hrozbou zvýšeného rizika omylu a neustále na pokraji finančního krachu, vyžadovalo odvahu, osobní oběti, nezměrnou vydrž...“ Srov.: Havlíček 1998: 6.
- ¹³ Srov. Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku, č. 24/1970, s. 16-17.
- ¹⁴ Vydavatel exilového Práva lidu v německém Wuppertalu Jiří Loewy k tomu uvedl: „S odstupem času naprosto nechápu, jak jsem to vše mohl dvanáct let stačit vedle náročného celodenního zaměstnání v koncernu, když mým jediným pomocníkem – kromě sporadických brigádníků – byla vlastní žena, rovněž zaměstnaná. Nejednou jsem se trpce zasmál, když mi některý čtenář napsal: ‘A pozdravte prosím všechny pracovníky redakce!’“ In: Úseky polojasna. Vzpomínky Jiřího Loewyho. 2005: 19. Redaktor Zpravodaje Zdeněk Záplata na tom byl podobně – přes den zaměstnaný na plný úvazek jako odborný pracovník v curyšské Zentralbibliothek, ve volném čase redaktor, editor a často i technický pracovník časopisu v jedné osobě – viz zápisky v jeho deníku ze srpna roku 1972: „7. 8. – lepení Zpravodaje + přepis textů; 10. 8. – dodělávám Zpravodaj; 14.00 – č. 9-10 do tiskárny; 18. 8. – večer přivezli Zpravodaj: expedice přes noc; 19. 8. – ráno Zpravodaj 9-10 na poštu“. In: PZZ.
- ¹⁵ Detail upomínající na platební nekázeň exulantů, je pozoruhodný zejména když uvážíme, že celoroční předplatné exilového Zpravodaje bylo např. v roce 1975 pouze 30 švýcarských franků.

domě v poklidné čtvrti švýcarského Winterthuru. A tam bezmála deset let tiskl každý měsíc dva tisíce výtisků exilového měsíčníku.¹⁶

Detailní vhled do historie téhož titulu dokládá i svědectví jiného druhu – nástup konkurenčního boje mezi jednotlivými exilovými tituly. S tím, jak se Zpravodaj etabloval coby zavedený exilový časopis, rostly i možnosti zisku z inzerce zveřejňované na jeho stránkách.¹⁷ A právě spor o množství inzerce uveřejněné v časopisu stál na počátku roztržky, na jejímž konci byl vznik konkurenčního exilového titulu nazvaného *Magazín*. Nepsaný uzus pravil, že je nemravné, aby exulant bohatl na exulance, proto ani exilový časopis neměl být komerčním podnikem ve vlastním slova smyslu – příjmy z inzerce byly od toho, aby kryly výrobní a provozní náklady. Nadměrné zvyšování množství inzerce bylo podle tehdejšího šéfredaktora Zdeňka Záplaty „... v zásadním rozporu s kulturním a politickým posláním exilového časopisu, s jeho nekomerčním charakterem ...“¹⁸ Záplata hovořil přímo o tom, že „pro pár mízerných franků“ se snižuje důvěryhodnost Zpravodaje. Administrátor Zpravodaje naopak přistupoval k věci pragmaticky a řídil se tím, jak efektivně přinést „firmě“ co nejvyšší zisk.¹⁹

POD DOZOREM STÁTNÍ BEZPEČNOSTI

Kromě potíží hospodářského charakteru se museli vydavatelé a redaktoři exilových periodik vyrovnávat i s nástrahami jiného druhu – z hlediska provozu jednotlivých médií byly nebezpečné zejména aktivity tajných agentů komunistické Státní bezpečnosti operujících na Západě, pro něž byly mediální podniky vědným předmětem zájmu. Krom toho, že

¹⁶ „Byla to těžká dřina. Tiskli jsme asi dva tisíce exemplářů a všechny papír, který na to byl potřeba, jsme museli nejdříve vynosit v rukách nahoru do bytu. Fyzicky náročný byl i vlastní tisk, protože se to muselo tisknout oboustranně. Osmatřicet stran – to znamenalo osmatřicet matic. Papír se musel taky přidávat ručně, protože nic nebylo tehdy automatické. A k tomu se do stroje musela doplňovat barva, takže bylo všechno v bytě špinavé – koberec, stěny, všude byla tiskařská černá a smrad z barvy.“ Interview s vydavatelem Zpravodaje Jaroslavem Hájkem a jeho dcerami Ladou a Renatou, které se na výrobě Zpravodaje podílely, dne 2. 4. 2003 ve Winterthuru.

¹⁷ Souviselo to s poměrně vysokým počtem posrpnových exulantů usazených ve Švýcarsku, ale např. i s tehdejší hospodářskou konjunkturou Švýcarska – firmy hledaly kvalifikované pracovní síly a díky tomu bylo možné získat dostatečné množství inzerce i pro exilový časopis, který vycházel v nákladu kolem dvou tisíc výtisků.

¹⁸ Dopis Zdeňka Záplaty administrátorovi časopisu Ludvíku Friedemu z 29. 6. 1972. In: Materiály Arnošta Jokla – uloženy u Jaroslava Jokla v Adliswil u Curychu.

¹⁹ Administrátor Ludvík Friede ze Zpravodaje právě kvůli sporům o inzerci odešel. Nedlouho poté stál u vzniku konkurenčního exilového časopisu *Magazín*. Ukázalo se však, že Friede se zachoval jako tvrdý byznysmen – první číslo *Magazínu* dostali do schránek téměř všichni odběratelé Zpravodaje a další exulanti ve Švýcarsku, aniž o něj žádali. Nový časopis navíc svou vnější úpravou (formátem, grafickou podobou, způsobem tisku) nápadně připomínal Zpravodaj. Friede nejenže využil pro výrobu know-how Zpravodaje a kontaktů na inzertní klienty, které získal ve Zpravodaji, ale zneužil i kartotéku adres abonentů Zpravodaje. Srov. Orság 2006: 42–58.

exilové redakce vytvářely mediální obsahy „nepřátelské socialismu“, disponovaly i citlivými údaji tisíců exulantů shromážděnými v kartotékách abonentů a spolupracovníků.²⁰

Na rozdíl od „znormalizovaného“ mediálního provozu v ČSSR, který státní moc za pomoci legislativních úprav a byrokratického a represivního aparátu přímo řídila a ovládala, možností, jak zasahovat do medií exilových mnoho neměla. Přímá kontrola byla nemožná, v zásadě byly tedy zhruba dva způsoby, jak mohla působit na exilová média a ovlivňovat jejich činnost:

- konspirační a záškodnické aktivity komunistické tajné policie, jejíž agenti operovali na Západě,
- přímá propaganda z ČSSR (jíž sloužila všechna státem kontrolovaná média) namířená proti činnosti československého exilu.

Švýcarský příklad může posloužit jako ilustrativní i v problematice působení agentů Státní bezpečnosti v exilové mediální komunitě.

Jedním z komunistických agentů, který působil ve Švýcarsku, byl Tomáš Řezáč, syn spisovatele Václava Řezáče, jenž na začátku normalizace odešel z Československa na Západ. Tam veřejně deklaroval rozchod s komunistickým režimem (např. v interview v *Rádiu Svobodná Evropa* – dále jen RSE) i záměr zůstat trvale v zahraničí. Takto infiltroval i do redakce curyšského *Zpravodaje* a přesvědčil tehdejšího šéfredaktora Zdeňka Záplatu, že jeho pohnutky pro spolupráci jsou výhradně literární a publicistické. Své texty ve *Zpravodaji* zveřejňoval pod pseudonymem Karel Tomášek.²¹ Záplata nebyl jediný, kdo Řezáčovi uvěřil čestnost jeho úmyslů. Např. v exilovém nakladatelství *Index* Řezáč vydal v roce 1973 pod pseudonymem A. Lidin špionážní román *Trpaslík na houpačce*. Při interview v RSE se seznámil s vedoucím české redakce Karlem Jezdinským. A ve Švýcarsku se mu podařilo dostat do blízkosti ruského spisovatele Alexandra Solženicyna, kterého údajně velmi zaujal svým rozhledem a výbornou znalostí ruštiny. Podstata Řezáčova angažmá na Západě se odhalila až poté, kdy se v březnu 1975 vrátil zpět do ČSSR a v Československé televizi a rozhlasu dehonestoval Zdeňka Záplatu i celý československý exil. Následně o Řezáčově návratu referovalo i *Rudé právo* v textu s titulkem *Prohlášení navrátilce*.²²

²⁰ Mnozí ze spolupracovníků jednotlivých periodik psali často pod pseudonymy, zkratkami či zcela anonymně – pohnutky mívali různé, mj. to bývalo i kvůli tomu, aby nevystavovali perzekuci zbytek rodiny žijící v Československu. Pravou identitu pisatelů znali jen redaktoři exilových médií. Databáze a archivy mnoha exilových periodik se dochovaly torzovitě či vůbec, proto v současnosti už u řady titulů nelze dohledat celistvější seznamy spolupracovníků.

²¹ Srov. např. rubrika *Náš fejton* ve *Zpravodaji* č. 3/1973, s. 6–7.

²² Tomáš Řezáč byl tajnou policií naverbován dvakrát. Poprvé už 21. 5. 1965, kdy působil jako informátor pod krycím jménem KAREL. Tehdy se měl orientovat na „problematiku vízových cizinců a novinářů“. Spolupráci s ním ale StB ukončila v roce 1967. Podruhé vstoupil do služeb komunistické tajné policie 22. 11. 1972, získal krycí jméno REPO a s ním i „problematiku emigrace“. Díky seznámení se s Alexandrem Solženicynem Řezáče následně kontaktovala i 5. správa KGB. Více o Řezáčově působení na Západě srov. např. Bašta 2001: 6–69.

Ještě důmyslněji než Řezáč vplynul do švýcarské exilové komunity špion Juraj Gabaj (krycím jménem Joga), kterého komunisté vyslali do Švýcarska v roce 1973. Ten se úspěšně vydával za politického vězně a stal se dokonce místopředsedou Svazu československých spolků ve Švýcarsku. Z titulu své funkce se dostal ke kartotéce abonentů exilového Zpravodaje, řadu měsíců ji zadržoval a způsobil redakci výrazné administrativní těžkosti. Rovněž Gabaj se posléze vrátil do ČSSR a v propagandistickém rozhlasovém vysílání pro krajaney v zahraničí v listopadu 1976 hovořil o „kontrarevoluční“ činnosti československého exilu ve Švýcarsku.²³

Některé agenty tak komunistický režim využil hned dvakrát – jednak přímo na Západě při konspirační činnosti, druhak po návratu domů, kdy jejich svědectví posloužila při mediální propagandě proti československému exilu. Podobně jako Řezáče a Gabaje ve Švýcarsku režim propagandisticky využil i agenta Pavla Minaříka, který byl krátce i tajemníkem redakce mnichovského exilového měsíčníku Text a proslul zejména svým konspiračním působením v mnichovské redakci Rádia Svobodná Evropa.²⁴

Státní bezpečnost nejvýznamnější exilové tituly pozorně sledovala. Díky obeznaměnosti s mediálními obsahy těchto médií pak vytvářela i dezinformační kampaně s cílem diskreditovat jak jednotlivce, tak různé exilové organizace, skupiny a proudy. Součástí takových kampaní byla výroba padělaných dopisů, fiktivních zpráv a prohlášení a jejich rozesílání do exilových časopisů, ale i padělání celých čísel jednotlivých exilových periodik či přímé vydávání falešných titulů, které se prezentovaly jako exilová periodika. K této praxi se ministerstvo vnitra uchylovalo již od 50. let 20. století²⁵, za normalizace byl pod taktovkou StB vydáván např. titul *Nový proud*, který se snažil zveřejňováním kontroverzních témat proti sobě popouzet různé exilové skupiny.²⁶

²³ O působení Gabaje ve Švýcarsku – srov. též: Orság 2003: 97-121.

²⁴ Minaříka, krycím jménem Ulyxes (od roku 1972 krycí jméno Pley), naverbovala Státní bezpečnost už v roce 1967, kdy působil v brněnském rozhlase. Na Západ odešel na podzim 1968 – už 23. září 1968 se stal externím spolupracovníkem RSE, zpět do ČSSR se vrátil v roce 1976. Minaříkovy aktivity na Západě sahaly od členství v PEN klubu či ve Společnosti pro podporu přátelství s národy Československa až po kontakty s předními exilovými publicisty a spisovateli (např. Adolfem Müllerem, Jiřím Pelikánem, Otou Filipem aj.). Více o Minaříkovi – srov. např. Sedláček 1993. Na začátku normalizace (18. září 1970) vznikl na Ministerstvu vnitra i dokument nazvaný „Plán práce státní bezpečnostních složek ČSSR proti objektu Radio Svobodná Evropa – Mnichov“. Dokládá, že komunistická moc po srpnu 1968 zintenzivnila svou pozornost vůči této rozhlasové stanici, zřejmě v důsledku masivní posrpnové exilové vlny, s níž na Západ odešlo i mnoho československých publicistů, kteří našli uplatnění právě v RSE. Srov. Tomek 2006.

²⁵ Pravděpodobně prvním takovým padělkem byl podvrh jednoho čísla exilového titulu *Naše cesta* v roce 1954, o čtyři roky později StB zdařile zfalšovala jedno číslo měsíčníku *České slovo*, v němž vypustila fámu o zániku listu. Srov. např. Formanová 1999.

²⁶ O dezinformačních kampaních, které rozehrávala na Západě československá tajná policie, srov. např. Bittman 1981.

EXILOVÉ PUBLIKUM

Nové exilové časopisy vznikající bezprostředně po srpnu 1968 (na podzim 1968 či v prvních měsících roku 1969)²⁷ byly zpočátku často převážně servisními tituly. Měly nově přichozím uprchlíkům, kteří často neovládali cizí jazyk, pomoci v orientaci v neznámém prostředí. Později tyto tituly buď zanikaly, nebo se postupně transformovaly v respektovaná periodika. Ovšem ani ta zpočátku převážně servisně a informačně koncipovaná periodika nerezignovala na uveřejňování původní publicistiky. Objevovaly se v nich první reflexe posrpnové československé reality a prostor dostávaly i polemické texty.²⁸ Platí tedy, že i tyto tituly od počátku sloužily mj. i jako platforma pro veřejnou diskusi a svobodnou výměnu názorů, byť obsahově to byly zejména informační bulletiny.

Už v tomto období ale exulanti zakládali i časopisy s vyšší ambicí – například mnichovský měsíčník *Text*, který vznikl v létě roku 1969. V jeho redakci se sešla řada výrazných publicistů a literátů známých ze svého veřejného působení během pražského jara²⁹. Koncepce *Textu* byla rámována Voltairovým citátem v záhlaví: „... zásadně s vaším názorem nesouhlasím, ale dám život za to, abyste ho mohli prosazovat.“ Časopis chtěl být diskusní tribunou, která bude otevřena exulantům všech generací a názorových proudů, nakonec však zůstal titulem, v němž publikovali převážně příslušníci posrpnového exilu.

Ani tento obsahově náročnější projekt však neměl dlouhého trvání, po necelých třech letech *Text* zanikl. To byl poměrně častý osud exilových periodik. Téměř všechna byla vydávána bez dostatečného finančního a technického zázemí, musela plně spoléhat na příjmy z předplatného, drobné inzerce a na občasně finanční příspěvky exilových organizací, sponzorů atd. Vydávání stálo na dobrovolnické aktivitě několika nadšenců (pracujících často bez nároku na honorář) a jakýkoli výkyv v napjatých příjmech – například přechodné zvýšení počtu neplatících abonentů – znamenal fatální existenční ohrožení.³⁰

²⁷ Např. první číslo exilového Zpravodaje vyšlo už 9. září 1968 a jde o jeden z prvních západoevropských titulů určených pro posrpnové československé exulanty – v této rané fázi to byl ovšem bezplatný, převážně informační bulletin. V regulérní exilové periodikum se stálým okruhem předplatitelů se přeměnil až na začátku roku 1969. Časopis Okno dokořán začal vycházet v Nizozemí v únoru 1969, podobně např. Frankfurtský kurýr vydávaný od téhož roku ve Frankfurtu nad Mohanem atd. Pro tyto první časopisy platí, že s vydáváním zpočátku pomáhali exulanti poúnoroví, kteří se v cílové zemi posrpnových exulantů již dobře orientovali. Kupř. začátek vydávání curyšského Zpravodaje je spojen se jménem Miroslava Tučka, poúnorového exulanta a tehdejšího jednatele Svazu československých spolků ve Švýcarsku, u vydávání Okna dokořán stál Miroslav Kabela, který do exilu odešel v roce 1956. Více o Zpravodaji – srov. Orság 2003, Orság 2006, o Oknu dokořán – srov. Sklenářová 2003: 88.

²⁸ V curyšském Zpravodaji byl kupř. zveřejněn text Poznámka k Otovi Šikovi, v němž zazněl hlas protestující proti tomu, aby „bojovný komunist“ Šik dostal ve Švýcarsku povolení k pobytu. Redaktor se Šika zastal a nabádal čtenáře, že právo odejít z vlasti má každý, ať je to komunist či ne, a že odlišné názory nemohou být důvodem k tomu, aby i ve Švýcarsku byl člověk perzekuován: „V řadě věcí s ním jistě nesouhlasíme, ale je nesporné, že Ota Šik by byl v Československu ohrožen, kdyby se tam vrátil. Má proto právo zůstat ve Švýcarsku...“ – srov. Zpravodaj č. 9/1968, s. 9.

²⁹ Např. Sláva Volný, Karel Jezdinský, Ivan Diviš, Josef Jedlička, Jaroslav Kučera a další. Srov. Formanová 1999: 182–183. Příběh 1995: 26.

³⁰ Konec vydávání časopisu *Text* lakonicky komentoval Pavel Tigrid: „Bohužel po několika letech přišel konec:

Pro naprostou většinu titulů vydávaných po srpnu 1968 v exilu byla společná primární orientace mediálních obsahů na exilové publikum. Jedinou výjimkou z výrazných exilových periodik založených posrpnovými exulanty byly Listy Jiřího Pelikána založené roku 1970 v Římě.³¹ Dvouměsíčník Listy, jenž byl spjat zejména s někdejšími protagonisty pražského jara (v záhlaví stála věta „Časopis československé socialistické opozice“), se od ostatních posrpnových exilových časopisů lišil právě tím, že své publikum viděl přímo v Československu.³² Tento levicový titul se tak už od svého založení stal jedním z hlavních komunikačních pojetek mezi exilem a domovem, což se projevovalo nejen v tom, že časopis byl ilegálně distribuován do Čech,³³ ale i tím, že v Listech publikovala řada zakázaných domácích autorů. Obsahovou náplní byly jak náročné politologické texty, tak publicistické komentáře, analýzy a nejrůznější reflexe dění v Československu i ve východní Evropě.

Listy byly pozoruhodným titulem ještě z jiného důvodu. Kromě výrazné role, kterou sehrávaly v mediální komunikaci mezi exilem a domovem, snažily se soustavně oslovovat i přímo západoevropské publikum a přibližovat mu situaci v tehdejší ČSSR. Československý exil sice krom produkce v češtině vydával už od padesátých let 20. století i periodika v jiných jazycích³⁴, z posrpnových titulů však právě Listy zaujímají výrazné místo díky soustavnosti a vytrvalosti, s níž se opakovaně obracely k západoevropské veřejnosti. Už v roce 1972 vyšlo poprvé italské vydání Listů, o rok později vydání německé, od roku 1975 vycházel nepravidelně výběr z Listů určený pro Skandinávii, v roce 1976 vyšly Listy poprvé ve francouzštině a v roce 1988 v angličtině.³⁵

DOMÁČÍ PUBLIKUM

Komunikaci s domovem později zintenzivnily i další exilové tituly. Výrazným mezníkem se stalo zejména „Prohlášení Charty 77“, které zafungovalo mimo jiné i jako výrazná iniciační

finanční náklady byly zřejmě vyšší než ochota čtenářů a přátel platit. – srov. Tigrid 1990: 101.

- 31 Pravidelnému vydávání od roku 1971 předcházela dvě nultá čísla vydaná v roce 1970 pod hlavičkou Literárních listů – což odkazovalo na kontinuitu s titulem, jenž vycházel za pražského jara v Československu. Někdejší komunistický funkcionář a v 60. letech 20. století ředitel Československé televize Jiří Pelikán se vyprofiloval v jednoho z nejvýraznějších a politicky neaktivnějších posrpnových exulantů, který se krom exilových aktivit významně angažoval i na italské politické scéně – po získání italského občanství byl v roce 1979 zvolen za Italskou socialistickou stranu poslancem Evropského parlamentu.
- 32 V tom si byly Listy podobny s Tigridovým Svědectvím, zřejmě nejvýznamnějším exilovým titulem vůbec, které ovšem vycházelo už od roku 1956.
- 33 Přímou v časopise byli čtenáři vyzýváni k aktivnímu šíření časopisu v Československu. Kvůli snazší dopravě časopisu do ČSSR začal být dokonce od poloviny 70. let vydáván i v menším, kapesním formátu.
- 34 Mezi nejvýraznější patří zejména FCI – Features and News from Behind the Iron Curtain, který vydával z londýnského exilu už od roku 1948 v angličtině novinář Josef Josten. Nejdříve jako týdeník, od roku 1979 jako měsíčník.
- 35 U všech cizojazyčných vydání Listů platí, že vycházela sice nepravidelně, ale opakovaně. V rámci skandinávského výběru vycházely články ve švédštině, dánštině, norštině a islandštině. Srov. Formanová 1999: 366–367.

pobídka k novému, kvalitativně odlišnému stupni komunikace domova s politickým exilem. Exulanti si uvědomili, že opozičnímu hnutí v Československu nejlépe poslouží co nejdůležitější komunikací s domovem, svobodným šířením informací o jeho aktivitách i o perzekuci disidentů totalitním režimem. Pavel Tigrid v dubnu 1979 na konferenci v bavorském Franken věnované Chartě 77 komentoval nezbytnost aktivní komunikace s disentem takto: „... jsou známa jména prokurátorů, soudců, policajtů, vězňů, kteří disidenty obžalovávají, soudí, šikanují. Myslím, že dosud málo využíváme osvědčeného způsobu tyto narušitele práva veřejně varovat: že se o nich ví, že jejich počínání je ve světě známo, že pozdější výmluvy na příkazy shora nebudou platit.“³⁶ Zintenzívnění komunikace s domovem v tomto období potvrdil kupř. i publicista Přemysl Janýř, který tehdy žil v rakouském exilu a udržoval pravidelný kontakt s českými disidenty.³⁷

Zesílená komunikační aktivita na spojnicí domov–exil se výrazně odrážela v obsahové i formální skladbě exilových periodik. Jedním z příkladů, na němž lze dokumentovat podstatnou koncepční proměnu vlivem Charty 77, je už zmíněný časopis Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku, který se z původního servisního informačního bulletinu založeného v roce 1968 postupně přetřansformoval v regulérní exilové periodikum s více než dvěma tisíci abonenty. Nedílnou součástí jeho koncepce od počátku až do roku 1977 byla primární orientace na exilového čtenáře. Právě vlivem Charty 77 se však časopis poprvé za svou dosavadní existenci začal cíleně obracet i přímo na publikum v Československu a uzpůsoboval tomu strukturu přinášovaných informací. Místo původních čtyřiařiceti stran začal vycházet na čtyřiceti. Vedle výrazného zvýšení počtu stran se vliv Charty 77 promítl i do grafické podoby časopisu a rovněž do celkové koncepce jeho tvorby. Zpravodaj nově věnoval prostřední čtyři strany informacím o Chartě 77 a aktivitách opozice. Čtyřstrana nazvaná „Zprávy a informace“ byla tištěná modře, aby se odlišovala od zbytku textů. Redakce totiž začala počítat se snadným oddělením tohoto „supplementu“ od zbytku časopisu a jejím dalším šířením mezi lidmi a zasláním do Československa.³⁸

³⁶ Srov. Tigrid 1981: 133.

³⁷ „Začal jsem vytvářet pravidelné spojení s Prahou, takže vše, co se tam doslova šustlo, se objevilo následující den v zabraněném tisku. Na samém počátku jsem zprávy uveřejňoval v rakouském *Arbeiterzeitung* a prostřednictvím spřátelených novinářů v některých německých denících. Brzy se však ozvaly mezinárodní agentury, které se o zprávy zajímaly.“ – Srov. Janýř 1997: 68.

³⁸ To potvrzuje i redakční poznámka, která novinku vysvětlovala: „... budeme vnitřní čtyři stránky věnovat informacím, které by možná, ba jistě, zajímaly malé i velké funkcionáře všeho druhu doma a domov vůbec...“ Srov. Zpravodaj č. 4/1977, předposlední strana obálky. Podobně o čtyřstraně redaktor psal o několik čísel později: „Jistě jste si všimli, že už po kolikáté tiskneme 4 vnitřní strany modře a že se vymykají uspořádání ostatního obsahu. To proto, že se domníváme, že by mohly informace, které obsahují, zajímat domov.“ Srov. Zpravodaj č. 7–8/1977, s. 37.

LITERATURA

- Bašta, Jiří. 2001. „Agent REPO – spisovatel ve službách komunistické propagandy.“ Pp. 6–69 in *Securitas Imperii 8, Sborník k problematice bezpečnostních služeb*. Praha: ÚDV.
- Bittman, Ladislav. 1981. *Špionážní oprátky*. Toronto: Sixty-Eight Publishers.
- Formanová, Lucie – Gruntorád, Jiří – Přibáň, Michal. 1999. *Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajaňských tisků vydávaných po roce 1945*. Praha: Libri Prohibiti, Ježek.
- Hanzlík, Jan. 2002. „Československá emigrace očima tajných materiálů.“ Pp. 269–306 in *Securitas Imperii 9, Sborník k problematice zahraničních vztahů čs. komunistického režimu*. Praha: ÚDV.
- Havlíček, Dušan. 1998. „Listy J. Pelikána.“ Pp. 6 in *Listy 1998*, č. 1. Dostupné též na: <http://www.listy.cz/archiv.php?cislo=051&cclanek=010503> (cit. 24. 5. 2008)
- Hoppe, Jiří. 2004. *Pražské jaro v médiích. Výběr z dobové publicistiky*. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk.
- Janýr, Přemysl. 1997. „Ohlas Charty 77 v Rakousku.“ Pp. 67–72 in *Charta 77 očima současníků*. Po dvaceti letech. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV – Doplněk.
- Jirásek, Zdeněk – Trapl, Miloš. 1996. *Exilová politika v letech 1948–1956*. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia.
- Končelík, Jakub. 2002. „Proměny řízení a kontroly médií v roce 1968.“ Pp. 313–329 in *Konsolidace vládnutí a podnikání v České republice a v Evropské unii*. Končelík, Jakub – Köpplová, Barbara – Prázová, Irena (eds.). II. Praha: Matfyzpress.
- Křen, Jan. 2005. *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo.
- Orság, Petr. 2003. „Časopis českého exilu ve Švýcarsku Zpravodaj.“ Pp. 97–121 in *Studie z dějin emigrace*. Olomouc: Verbum.
- Orság, Petr. 2006. „Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (1971–1973).“ Pp. 42–58 in *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia.
- Přibáň, Michal. 1995. *České krajaňské a exilové noviny a časopisy po roce 1945*. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia.
- Sedláček, Karel. 1993. *Volá Svobodná Evropa*. Praha: Archa 90.
- Sklenářová, Sylva. 2003. „Osudy exilu z roku 1948 v Nizozemí.“ Pp. 71–96 in *Studie z dějin emigrace*. Olomouc: Verbum.
- Skoupý, Arnošt. 2005. „Českoslovenští exulanti po srpnu 1968 v prvním období integrace do prostředí Švýcarska.“ Pp. 391–399 in *Andros Probabilis. Sborník prací přátel a spolupracovníků prof. PhDr. Miloše Trapla, CSc., k jeho 70. narozeninám*. Olomouc – Brno: Univerzita Palackého – Maticе Moravská.
- Strnad, Jaroslav. 1999. *Panoptikum*. Praha: Torst.
- Šimečka, Milan. 1979. *Obnovení pořádku. Příspěvek k typologii reálného socialismu*. Köln: Index.

- Tigrid, Pavel. 1981. „Co bychom měli, co bychom mohli...“ Pp. 123-136 in *Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken*. Köln – München: INDEX – OPUS BONUM.
- Tigrid, Pavel. 1990. *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha: Prostor.
- Tomek, Prokop. 2006. *Objekt ALFA. Československé bezpečnostní složky proti Rádiu Svobodná Evropa*. Praha: Sešity ÚDV, č. 14.
- Trapl, Miloš. 1996. *Exil po únoru 1948. Počátky politické organizovanosti a činnosti pouťorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc: Centrum pro československá exilová studia.
- Zahradníček, Tomáš (ed.). 2005. *Úseky polojasna. Vzpomínky Jiřího Loewyho*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

PRAMENY

- Materiály Arnošta Jokla – uloženy u Jaroslava Jokla v Adliswil u Curychu, Švýcarsko.
- Pozůstalost Zdeňka Záplaty, uložena u Veroniky Záplatové v Mnichově, SRN.
- Časopis Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku, 1968-1990. Centrum pro československá exilová studia, Olomouc.
- Magazin, Zeitschrift in Tschechischen Sprache, 1972 – 1977. Centrum pro československá exilová studia, Olomouc.
- Rozhovor s Jaroslavem Joklem, 2. 4. 2003, Adliswil, Švýcarsko.
- Rozhovor s Jaroslavem Hájkem a jeho dcerami Ladou a Renatou, 2. 4. 2003, Winterthur, Švýcarsko.

ABSTRACT: CZECHOSLOVAK EXILE MEDIA IN THE TIME OF „ORDER RESTORATION“

ON SOME ASPECTS OF EXILE PERIODICALS DEVELOPMENT AFTER AUGUST OF 1968

The text focuses on transformations within the exile media scene and on the birth of new exile periodicals as one of the concrete expressions of the massive wave of exile which followed the Warsaw Pact invasion of Czechoslovakia in August, 1968. In the early phase most of the newly established periodicals were primarily designed as bearers of practical information for refugees from the enemy-occupied country. Later some of them became important communication forums for Czechoslovak exiles whereby valuable discussion begun during the Prague Spring period in the official media of the Czechoslovak Socialist Republic was able to continue.

KEY WORDS

Czechoslovak exile periodicals – 1968 – normalization – exile – emigration – media – National Security.

PhDr. Petr ORSÁG (1971)

Vystudoval historii a češtinu na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. V letech 1994–2005 působil jako redaktor a editor v tuzemských médiích (např. Mladá fronta Dnes, Hospodářské noviny, Aktuálně.cz). V letech 2003–2005 externě vyučoval na Katedře žurnalistiky FF UP v Olomouci, od r. 2005 je na téže katedře odborným asistentem. Zaměřuje se na dějiny českých a světových médií (publikuje zejména texty vztahující se k dějinám československých exilových médií), vyučuje rovněž kurzy praktické žurnalistiky a externě spolupracuje s Hospodářskými novinami.

E-mail: petr.orsag@upmedia.cz